

צורות נוף בשמות יישובים ואתרים מקראיים

שמות יישובים מקראיים רבים נקבעו על פי מקומם בנוף הסובב אותם או על שם צורת הנוף שבה הם ממוקמים, כמו למשל: גבע, גבעה או גבעון – ברור שצורת נוף זו היא המקור לקביעת השם,¹ ולכן יש לאתר את היישוב המקראי בשם זה על גבעה ולא בעמק. הוא הדין ליישובים ששמותיהם רמה, מצפה, אבל וכיוצא באלה. יישובים רבים ניתן להבין את משמעות שמם מתוך הסתכלות על הנוף שבו הם נמצאים. במאמר זה אדון בכמה שמות יישובים מקראיים על מנת לאתר את מקורם הטופוגרפי-הנופי ולעמוד על משמעותם.

אבל-מחולה

שם היישוב המקראי אבל-מחולה נגזר לדעת יוסף בוכמן מן המילה 'חלי', שמשמעה תכשיט, עדי ('נזם זהב וחלי כתם' [משלי כה, יב]).² אבל נראה כי לא זה מקור השם, ושיש לגזור אותו ממקור אחר. השם מורכב משתי מילים. החלק הראשון, 'אבל', הוראתו מישור או עמק עשיר במים,³ החלק השני הוא שם תואר, 'מחולה', הנגזר מהשורש העברי ח.ו.ל, שהוראתו סיבוב, עיגול, פיתול, ושגם השם

1 י' אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 89-92.

2 י' בוכמן, 'לזיהוי של מחולה', ארץ וטבע, 71 (תשס"א), עמ' 10.

3 ב' מזר (מיזלר), 'אבל', א"מ, א, טורים 36-37.

'מחול', ריקוד במעגל, נגזר ממנו. מנחם נאור גזר נכון את התואר מהמילה 'מחול', אבל ייחס אותו למחולות הבציר שנערכו בכרמים.⁴ שלא כדעתו, נראה כי יש להבין את השם אבל-מחולה – המישור או העמק המעוגל, המפותל, שם שמשמעותו טופוגרפית-נופית, ולפיכך יש לחפש את היישוב בעמק שצורתו כזאת. בנימין מזר הציע לזהות את אבל-מחולה – על סמך הפסוק המקראי 'וינס המחנה עד בית השטח צררתה עד שפת אָבֵל מחולה על טַבַּת' (שופטים ז, כב) – בתל אבו-צוץ, שלמרגלותיו אחת ממעברות הירדן.⁵ הנס יורגן זובל סקר בפירוט את המקורות המקראיים וההיסטוריים על אבל-מחולה ואת האתרים שבדרום עמק בית-שאן, והגיע למסקנה שתל אבו-צוץ (נ"צ 197/203), הנמצא על שפת פיתול גדול של הירדן, עשוי להתאים לזיהוי היישוב אבל-מחולה הישראלי.⁶ נחמיה צורי סקר את סביבות האתר וגם הוא זיהה את אבל-מחולה בתל אבו-צוץ.⁷ ויליאם אולברייט, אלברכט אלט, פליקס-מרי אָבֵל ואחרים זיהו את אבל-מחולה בתל אבו-ספרי, הנמצא בוואדי אלמאלח, במקום שבו אפיק הנחל פונה תפנית חדה לכיוון צפון (נ"צ 192/197),⁸ או בעין חֶלְוָה שבמוצא הנחל, כ-5 ק"מ צפונה יותר.⁹ הצעות אלו אינן נראות לי משום שאתרים אלו מרוחקים מנתיב הכריחה הבהולה של המדיינים (שופטים ז, כב), שקרוב לוודאי בחרו בנתיב הקצר ביותר אל מעברות הירדן, כלומר אל המעברות שעל גדת אבל-מחולה (תל אבו-צוץ) שעל שפת הירדן.

חֶלִי

שם היישוב חֶלִי שבנחלת שבט אשר (יהושע יט, כה) אף הוא נגזר מן השורש ח"ל. בתרגום השבעים נוסח A נכתב שם היישוב 'חוליי'. יישוב זה נמנה ברשימת ערי שבט אשר הבנויות לאורך נחל ציפורי. היישוב מזוהה בח'רבת ראס-עלי (נ"צ 241/164, תל עליל במפות החדשות), הנמצאת על ראש גבעה במרכז עמק מעוגל דמוי אומגה, שנוצר כתוצאה מפיתול גדול של אפיק הנחל (איור 1).¹⁰ אי לכך, ולמרות המשמעות הנאה של השם חלי, עדי, יש להעדיף גם במקרה זה את המשמעות הנופית של השם על פני המשמעות האחרת. גם התכשיט המקראי שנקרא חלי היה עשוי קרוב לוודאי חוליות חוליות, עיגולים עיגולים, כלומר שרשרת בעברית של ימינו.

4 מ' נאור, 'יבש גלעד, אבל-מחולה וצרתן', ידיעות, יג (תש"ז), עמ' 93; נדפס שוב: ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה: מבחר מאמרים מכרכים א-ט, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 102.
 5 מצוטט אצל ז' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 55-56.
 6 H.J. Zobel, 'Abel Mehola', ZDPV, 82 (1966), p. 100.
 7 נ' צורי, 'אבל מחולה', ידיעות, לא (תשכ"ז), עמ' 132-135.
 8 ש' ליונטאם, 'אבל מחולה', א"מ, א, טור 38; שמו המנדטורי של תל אבו-ספרי הוא ח'רבת תל אלחילו. ראו: Israel Department of Antiquities, Geographical List of the Records Files 1918-1948, Jerusalem 1976.
 9 נאור (לעיל, הערה 4), עמ' 102, הערה 24.
 10 אהרוני (לעיל, הערה 1), עמ' 101.

איור 1: חלי (ח'רבת ראס-ע'לי) במרכז פיתול גדול של נחל ציפורי

(התצלומים במאמר זה מעשה ידי המחבר)

חוקק

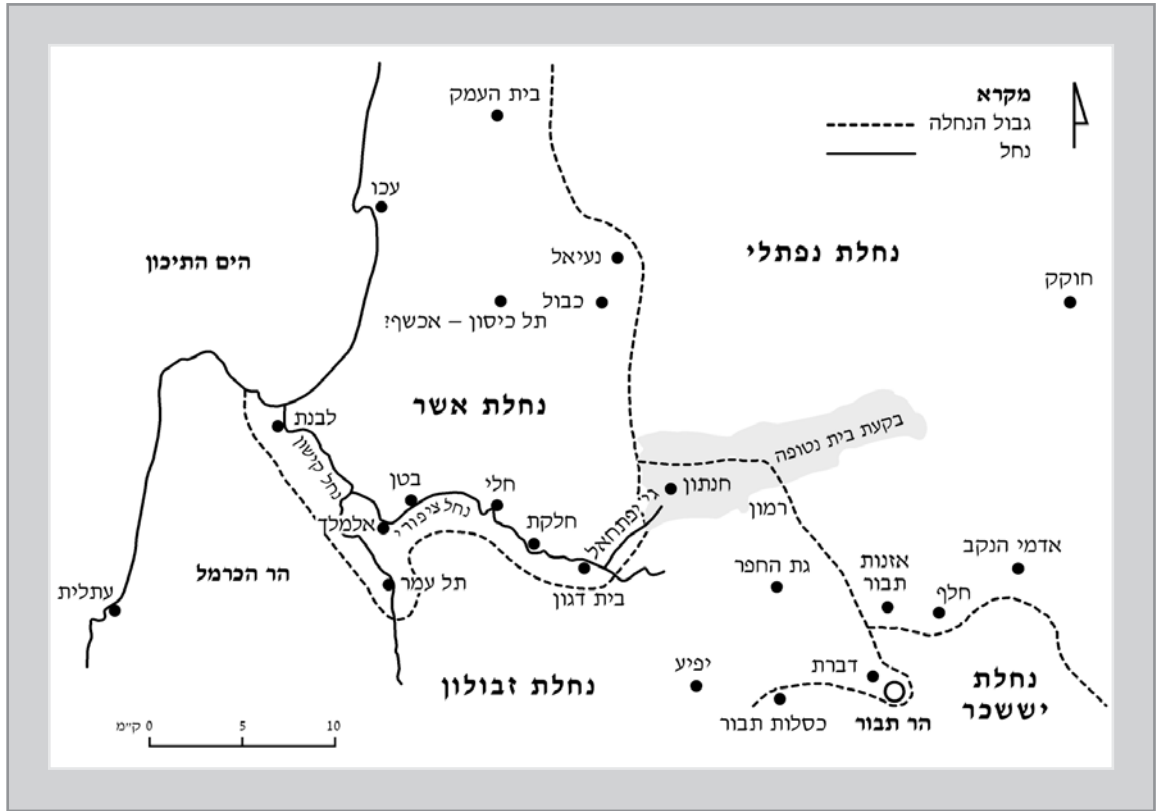
היישוב המקראי חוקק שבנחלת נפתלי (יהושע יט, לד) זוהה על ידי אישתורי הפרחי במאה הארבע-עשרה באתר יאקוק (נ"צ 254/195) שבצפון-מערב הכינרת,¹¹ שלידו נוסד קיבוץ חוקק. אתר זה נמצא במזרח נחלת נפתלי, בעוד שהמקור המקראי הנזכר לעיל – 'ושב הגבול ימה אַזְנוֹת תבור ויצא משם חוקקה ופגע בזבלון מנגב ובְּאֶשֶׁר פגע מִיָּם' – מכוון למקום מערבי הרבה יותר, קרוב יותר למפגש הגבולות של נפתלי, זבולון ואשר, ממערב להר טרעאן, כפי שנרמזו בתיאור גבולו הצפוני של זבולון (יהושע יט, יד). פסוק לד מעלה את השאלה אם הזיהוי של אישתורי הפרחי ובעקבותיו כל החוקרים¹² היה שגוי או שמא נפלה בכתוב טעות סופר. נראה שאפשר להסתייע כאן בחקירת השם ומשמעותו כדי לאשש זיהוי זה או להפריכו.

השם חוקק יחיד במינו ונגזר מהפעל חקק, המציין פעולת חציבה בסלע ('חִקְקִי בַסְלַע משכן לו' [ישעיה כב, טז]). האתר העתיק אינו נמצא במרומי סלעים נישאים¹³ ואף לא על מצוק זקוף דוגמת

11 אישתורי הפרחי, כפתור ופרח, א, ירושלים תרנ"ז, עמ' רפה.

12 ש' ליונשטאם 'חוקק', א"מ, ג, טור 55; קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 201; צ' גל, הגליל התחתון: גיאוגרפיה יישובית בתקופת המקרא, תל-אביב 1990, עמ' 138; נ' ליסובסקי ונ' נאמן, 'בין קדש-ברנע לצידון רבה', קתדרה, 117 (תשרי תשס"ו), עמ' 9-14.

13 ע' דמתי, 'כפר איכו-חוקק, המבצר הלא נודע של יוסף בן מתתיהו', קתדרה, 39 (ניסן תשמ"ו), עמ' 37-43.

הר ארבל הסמוך, אבל בקרבתו עובר חלקו התחתון, המצוקי, של נחל עמוד, החוקק עמוק בסלעים זקופים. כל העובר בנחל בקטע שבין כביש עמיעד ל'עמוד' של הנחל, חש שצורת נוף ייחודית זו הייתה גורם מכריע בקביעת שם היישוב שנוסד על הגדה המערבית, לא הרחק ממצוקי הנחל. משמעות השם משתקפת היטב בנוף הסביבה שבה נמצא האתר המקראי. יישוב נוסף בשם זה נזכר בדברי הימים א (ו, ט), ברשימת ארבע ערי הלויים שבנחלת אשר (להלן). על יסוד פסוק זה יש הנחה כי השם חוקק הוא שמש של שני יישובים, אחד בנחלת נפתלי ואחד בנחלת אשר,¹⁴ היינו שני יישובים סמוכים בעלי שמות זהים ומרכיבי נוף הולמים, אך קשה לזהות יישוב כזה בנחלת אשר, בסביבה הנופית של מערב בקעת בית-נטופה. אולם ייתכן שנפלה בכתוב טעות סופר, עקב חוסר ידיעה, או אולי הייתה כאן פליטת קולמוס בהיסח הדעת. האם ברמת המחקר הגאוגרפי-היסטורי כיום אפשר לעמוד על מהות הטעות?

איור 2: מפת מפגש גבולות השבטים אשר, זבולון, נפתלי ויששכר בגליל התחתון

לפני שאנסה לברר את הטעות הטקסטואלית, אציג את מהלך גבולות הנחלות של אשר, זבולון ונפתלי באזור מפגש הגבולות שלהם (איור 2). הגבול המזרחי של אשר עלה מגי יפתחאל צפונה ויצא

14 ליונשטאם (לעיל, הערה 12); קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 400.

אל כָּבוֹל משמאל' (יהושע יט, כז), כלומר הגבול עבר ממערב לבקעת בית־נטופה, על המדרונות המזרחיים של הגבעות הסוגרות על הבקעה, ונמשך אל מצפון לכבול. הגבול הצפוני של זבולון מפורט יותר, אם כי בנוסח המסורה יש שיבוש קל ויש לקראו כדלקמן: 'ויצא רמונה ותאר הנֶעָה ונסב אתו הגבול מצפון חנתן והיו תצאתיו גִי יפתחאל' (יהושע יט, יג-יד). כלומר הגבול הקיף מצד צפון את רימון, את הנעה ואת חנתון, פגע בגבול אשר, וירד דרומה במקביל לו אל גי יפתחאל. כך נוצר מפגש גבולות דמוי T שראשו למערב. ידוע שתיאורי גבולות הנחלות אינם חוזרים על עצמם כאשר הם מקבילים זה לזה, כלומר כיוון שתואר גבול אשר המזרחי לא תואר גבול נפתלי המערבי המקביל לו, וכיוון שתואר גבול נפתלי הדרומי לא תואר גבול יששכר הצפוני המקביל לו. על כן בקטע האחרון של גבול נפתלי הדרומי, שיצא מחֶלֶף ופנה למערב, נזכרת העיר אזנות־תבור בלבד, שממנה יצא הגבול חוקקה (יהושע יט, לד). אולם הגבול מגמת פניו כאן מערבה, וכיצד שינה את פניו למזרח? האם לכך יש הסבר הגיוני?

תיאור גבול נפתלי אחרי העיר אזנות־תבור איננו מפורט, בהתאם לשיטה שאין מתארים קו גבול מקביל לגבול של נחלה סמוכה. אבל נכתבו הכיוון ונקודת הציון הכללית שאליה אמור קו הגבול להגיע, ברומה לתיאורים מקבילים בנחלות אחרות, למשל: 'ויצא הגבול ימה ויצא אל מעין מי נפתוח' (יהושע יח, טו); 'ויצא עין שמש, ויצא אל גלילות אשר נכח מעלה אֲדָמִים' (יהושע יח, יז); 'ויצא אל כבול משמאל' (יהושע יט, כז).

הקטע המערבי של גבול נפתלי הדרומי יצא מחלף אל אזנות־תבור (להלן) ונמשך מערבה עד שפגע בגבול זבולון המזרחי בקו הניצב לו. המשך קו הגבול פנה ימינה־צפונה ונמשך במקביל לגבול זבולון הצפוני־מזרחי, הקיף את רימון והנעה, ופגע בגבול אשר מצפון לחנתון. נמצא שבלב ה־T (לצד דרום) ניצבה העיר חנתון של זבולון, המשמשת נקודת ציון כללית למפגש גבולות שלושת השבטים: זבולון, אשר ונפתלי. נראה שלעיר זו התכוון הסופר המקראי בסיום תיאור גבול נפתלי. אם כן במקום 'ויצא משם [אזנות־תבור] חוקקה ופגע בזבולון מנגב ובאשר פגע מִיָּם' (יהושע יט, לד) יש לקרוא 'ויצא משם חנתונה ופגע בזבולון מנגב ובאשר פגע מִיָּם'. תיקון הטעות בדרך זו מבהיר את מערך מפגש הגבולות של שלושת השבטים במערב בקעת בית־נטופה ומיישב את הנוסח באופן המניח את הדעת.

חֶלְקֵת

יישוב בנחלת שבט אָשֶׁר נזכר כנקודת גבול מרכזית בתיאור גבול הנחלה הדרומי (יהושע יט, כה): מחֶלְקֵת יוצא תיאור הגבול לשני הכיוונים מערבה ומזרחה. העיר חלקת נזכרת גם ברשימת ארבע ערי הלויים שבנחלת אשר (יהושע כא, לא). ברשימה המקבילה של ערי הלויים, שבדברי הימים א (ו, ס) נפקד שמה של חלקת, ובמקומו בא שם העיר חוקקה, שהיא כאמור עיר בנחלת נפתלי.

השיטה המקראית ככלל מבדילה ארבע ערים מכל שבט בישראל ומקדישה אותן לשבט לוי, בסך הכול ארבעים ושמונה ערים. ברשימת הערים שבספר יהושע (כ-כא) יש שתי חריגות המשבשות את השיטה: חסרונה של עיר לויים אחת בנחלת נפתלי ותוספת של עיר תשיעית למניין ערי יהודה ושמעון.

יש לשער שעריר זו נוספה בשלב עריכה מאוחר, כדי להשלים את מספר הערים לארבעים ושמונה. רשימת ערי הלויים המקבילה, שבספר דברי הימים א ו, חסרה ומשובשת במידת מה, ולמרות זאת יש בה תוספות המשלימות או מתקנות חלק מן השמות שבספר יהושע. שילוב שתי הרשימות מאפשר שחזור מלא פחות או יותר של הרשימה המקורית, שבמרוצת הדורות נשתבשו חלקים ממנה.¹⁵

בשתי הרשימות חסרה עיר אחת בערי הלוויים של שבט נפתלי (יהושע כא, לב; דברי הימים א ו, ס), ואילו מספר ערי הלוויים שנחלת אשר משתי הרשימות עומד על חמש (יהושע כא, ל-לא; דברי הימים א ו, נט). העיר החמישית שנוספה, חוקק, מזוהה בהקשרים אחרים כאחת מערי נפתלי. ייתכן שהחלפת העיר חלקת של אשר בחוקק של נפתלי מקורה בטעות סופר שנפלה ברשימת ערי הלוויים של שני שבטים אלה, הנמנות אלה אחר אלה. חוקק, העיר בנפתלי שאמורה קרוב לוודאי להשלים את הרשימה החסרה של ערי הלוויים בנפתלי, נכתבה בטעות בנחלת אשר. ואילו חלקת, הנזכרת בספר יהושע (כא, לא), הושמטה מן הרשימה כדי לשמור על המספר ארבע.

שם היישוב חלקת מתפרש מלשון חֶלֶק או מלשון חֶלֶק,¹⁶ אבל ניתן להבינו גם מלשון חלקה (חלקת אדמה) או מלשון חלוקה – נוף שנחלק, שפוצל על ידי גורם טופוגרפי, במקרה זה סביר ביותר על ידי גיא, ערוץ, שחילק את השטח באופן ברור ויצר תמונה של הפרדה וחלוקת שטח. אם כן יש לחפש את חלקת בנקודה גאוגרפית מרכזית בתוואי נחל ציפורי ההולמת את משמעותו הנופית של השם. בחרסי שומרון נזכר שם משפחת חלק מבני מנשה (במדבר כו, ל; יהושע יז, ב), שהתגוררה במרכז השומרון.¹⁷

האם ניתן לדלות מתיאור גבול נחלת אשר רמז או השערה על מיקומה של חלקת? בספר יהושע נאמר כי הגבול יצא מחלקת מערבה ומזרחה (יט, כה). ממערב לה נמנות הערים חלי, בטן, אכשף, אלמלך וכו' עד הכרמל והים, שחלקן מזוהות. ומזרחה העיר בית-דגון וגי יפתחאל, ומשם פנה הגבול צפונה. חוקרים רבים לא ראו בתיאור גבול הנחלה קו גאוגרפי רצוף וחיפשו את חלקת במקום שאינו תואם את מיקומה במרכז גבול אשר הדרומי.¹⁸

אם אנו מקבלים את זיהוי חלי כח'רבת ראס-עלי (לעיל), הרי את בטן, שממערב לה, יש לחפש באזור הכפר אֶבְטָן (להלן).¹⁹ קטע הגבול המזרחי יצא כאמור מחלקת מזרחה, אל בית-דגון ומשם אל גי יפתחאל. כלומר קו הגבול עבר בדרכו מחלי מזרחה בשתי ערים לפני שפגע בגי יפתחאל ופנה צפונה. מאחר שערוץ נחל ציפורי הוא תוואי שולט בנוף ומתאים לשמש חיץ וגבול ברור בין נחלות אשר וזבולון, מן הראוי להמשיך לאורכו כדי לאתר את שני האתרים החסרים בקטע זה של הנחל. את חלקת יש לזהות באתר עין יבקע (נ"צ 240/166), הנמצא מעל למעיין גדול הנובע על הגדה הצפונית של נחל ציפורי. על פי תיאור הסוקרים, האתר מתפשט על שתי חלקות,²⁰ והפיצול ביניהן

15 קלאי (שם), עמ' 379-403.

16 ש' ליונשטאם, 'חלקת', א"מ, ג, טור 162.

17 אהרוני, (לעיל, הערה 1), עמ' 277-285.

18 צ' גל, 'גיא יפתחאל – הגבול בין אשר לזבולון', קתורה, 50 (טבת תשמ"ט), עמ' 29-30; ר' פרנקל, 'נחלת שבט אשר: אתרים וגבולות', קתורה, 91 (ניסן תשנ"ט), עמ' 12-15; ליטובסקי ונאמן (לעיל, הערה 12), עמ' 25.

19 ב' מזר (מייזלר), 'בטן', א"מ, ב, טור 50.

20 גל (לעיל, הערה 12), עמ' 34.

עשוי להיות מקור השם. בסקרים באתר טרם נמצאה קרמיקה מתקופת הברונזה המאוחרת,²¹ בת זמנה של העיר ח'רקה, הנזכרת ברשימת ערי כנען של תחותמס השלישי, והמזוהה עם היישוב המקראי חלקת.²² אבל יש דוגמאות רבות של זיהויים מקובלים שטרם נתאשרו על ידי ממצאי סקר קרמי. לדוגמה, רק לאחרונה נתגלתה קרמיקה מתקופת הברזל בחפירה ברומאנה,²³ אשר זוהתה כבר שנים רבות קודם לכן עם רימון שבנחלת זבולון (יהושע יט, יג).

ממזרח לעין יבקע, על הגדה הדרומית, גבוה מעל הנחל, נמצא במצפה זבולון (נ"צ 239/169) אתר גדול שרוב הממצא הקרמי שנסקר בו הוא מתקופת הברונזה הקדומה ומיעוטו מתקופת הברזל. מצפון-מזרח למצפה זבולון, מתחתיו, נמצא בצור-אל-משריפה (נ"צ 2391/1699),²⁴ אתר מתאים יותר מבחינה קרמית לזהות בו את בית-דגון. כקילומטר ממזרח לאתר זה נשפך גי יפתחאל לנחל ציפורי כמעט בזווית ישרה. על פי התיאור המקראי במקום זה יצא הגבול מנחל ציפורי ופנה ב'גי יפתחאל צפונה'.

בטן

השם בטן מעורר אסוציאציה טופוגרפית-נופית המשתקפת היטב בתל פר (נ"צ 241/160), שצורתו מזכירה בטן עגלגלה המתנשאת מעל פני העמק השטוח (איור 3).

איור 3: בטן (תל פר), מראה האתר מעל פני העמק

21 שם.

22 אהרוני (לעיל, הערה 1), עמ' 132; ליונשטאם (לעיל, הערה 16).

23 'סטפנסקי, 'חפירות הצלה ברומאנה', צ' גל, (עורך), ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל, חיפה 2002, עמ' 107-118.

24 גל (לעיל, הערה 12), עמ' 33.

מיכאל זהרי סבר שהשמות בטן ובטנים (יהושע יט, כה; יג, כו) נגזרו מ'בוטן', 'בוטנים' – 'בוטמא' בלשון חז"ל או 'בוטם' בערבית – ושמקורו בעולם הצומח.²⁵ על פי דעה אחרת יש לפרש את שם המקום בטן מלשון שקע, עמק.²⁶ ייתכן כי משמעות זו מקורה באסוציאציה של הביטוי בטן האדמה. אך נראה יותר כי לשם בטן יש משמעות נופית הנראית מעל פני הקרקע ולא מתחתיה. חסרונה של קרמיקה מתקופת הברזל בח'רבת אבטון הביאה את זכריה קלאי לזהות את בטן המקראית בתל פר, הסמוך אליה.²⁷ בחפירה ארכאולוגית שנערכה בתל נתגלו ממצאים הולמים את התקופה המקראית.²⁸ אך שם היישוב לא נשתמר בתל, אלא בחורבה הסמוכה, שהמצא הקרמי בה הוא מן התקופה הביזנטית ואילך.²⁹ נראה כי היישוב נדד בתקופה הביזנטית יחד עם שמו העתיק אל הגבעות שמדרום לעמק בגלל השיטפונות וההצפות של ואדי אלמלך, שהלך ונסתם בסחף במרוצת הדורות.³⁰

אַלְמֶלֶךְ

ואדי אלמלך (כיום נחל ציפורי) משמר ללא ספק את שם היישוב המקראי אַלְמֶלֶךְ. מזור לא סבר כך ודחה את הקשר בין שני השמות.³¹ מאחר שהוואדי נקרא על שמו של יישוב זה, יש להניח כי מדובר ביישוב גדול וקרוב לנחל. השם נגזר מהתואר מלך, ומשמעותו גדול, מלכותי, כלומר בעל מידות מלכותיות, תקן מלכותי, בדומה ל'אבן המלך' (שמואל ב יד, כו), ואולי ניתן למצוא בו קשר לשוני לטביעות 'למלך' שנעשו ביהודה.³²

האתר המתאים ביותר לכך הוא תל הרבג' (נ"צ 240/158), הנמצא סמוך לאפיק הנחל וקרוב לבטן מדרום-מערב, אך יש קושי בזיהוי זה. לפני אלמלך נזכרת בתיאור גבול אשר הדרומי העיר אַכְשָׁף (יהושע יט, כה-כו), עיר גדולה וחשובה הנזכרת מספר פעמים במקרא ובמקורות חיצוניים.³³ ייתכן ששתי ערים אלה נכתבו בסדר הפוך ושיש לקרוא את אכשף אחרי אלמלך. לדעתם של נורית ליסובסקי ונרדב נאמן, הסופר המקראי שישב בירושלים לא הכיר את השטח שהיה רחוק ממנו, ולכן יש בתיאוריו טעויות שנבעו מן הריחוק הרב שבין מקום מגוריו לשטח המתואר, ואין זו הדוגמה היחידה.³⁴ בהמשך תיאור הגבול המזרחי של נחלת אשר, ההולך מדרום לצפון, מקדימה בית-העמק את נְעִיָּאל ואת כבול ('בית העמק ונעיאל ויצא אל כבול משמאל' [יהושע יט, כז]), שלא על פי השתמרות שמות האתרים

25 מ' זהרי, 'בוטנים', א"מ, ב, טור 50.

F. Brown, S.R. Driver & C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, 26 p. 106a

27 קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 430.

28 Z. Gal, 'Tel Par', *Atiqot*, 39 (2000), pp. 83–103

29 פרנקל (לעיל, הערה 18), עמ' 15.

30 גל (לעיל, הערה 28), עמ' 102.

31 ב' מזור (מייזלר), 'אלמלך', א"מ, א, טור 363.

32 נ' אביגד, 'חותם', א"מ, ג, טורים 81–82; אהרוני (לעיל, הערה 1), עמ' 301–306.

33 פרנקל (לעיל, הערה 18), עמ' 16–17.

34 ליסובסקי ונאמן (לעיל, הערה 12), עמ' 22–32.

וסדרם בשטח: בית-העמק, עמקה – תל מימס, נעיאל – ח'רבת יענין וכבול.³⁵ נראה כי גם קטע זה נכתב בסדר הפוך, מפני שהסופר לא הכיר את השטח הנדון. הסדר הגאוגרפי המתבקש הוא: 'ויצא אל כבול משמאל, נעיאל ובית העמק'. 'צפת', שנוספה בפסוק זה בתרגום השבעים, יכולה להתפרש בשני אופנים: שיבוש של המילה 'צפונה' או שם מקום שנשמט מנוסח המסורה, ושיש להוסיפו אחרי המילה 'צפונה'. מכל מקום מקומה של צפת עשוי להיות מדרום לכבול³⁶ או צפונה יותר.³⁷

לא ירדתי לעומק משמעותו של השם אכשף, ואם יש לו משמעות נופית כלשהי העשויה לסייע בתיאור מראהו או סביבתו של אתר מקראי חשוב זה. כיום מקובל זיהוי העיר אכשף עם תל כיסון, אם כי לדעת החופרים הזיהוי אינו החלטי ובטוח.³⁸ זיהוי זה משבש במידה רבה מאוד את תיאור קו הגבול הדרומי של נחלת אשר. לאורך הנחל, בסביבה הקרובה לתל הרבג' (נ"צ 240/158, תל רגב במפות החדשות), אין מקום לאתר נוסף בין בטן לאלמלך. אם אכן מקומה של אכשף אחרי אלמלך, אולי כוונת הכתוב לקצה גבול אדמותיה של העיר הגדולה – אכשף, המזוהה בתל כיסון, הנמצאת הרחק צפונה מקו הנחל והגבול. ואולי בהתחשב בנאמר לעיל יש לשקול זיהוי אחר, בדרום העמק, מתאים יותר למהלך קו הגבול המפורט כל כך.

דותן

העיר דותן ידועה ומוכרת בעיקר מסיפור מכירת יוסף (בראשית לז). בתרגום השבעים ובספר יהודית (ד, ו; ז, ג) השם בא בצורת רבים, דותין. מקור השם קרוב לוודאי בשפה הכנענית הקדומה, השייכת למשפחת הלשונות השמיות המערביות, כלומר שפת מקור ואחות לשפה העברית המקראית. פעלים, מילים ושמות עצם רבים מלשון זו לא השתמרו במקרא, אך השתמרו בשפות אחרות כמו הארמית והערבית.

השם דות לא נשתמר בלשון המקרא. מזר ראה בשם זה את מקור שם העיר, אך לא עמד על משמעותו הטופוגרפית-הנופית.³⁹ השם דות ידוע ומוכר בלשון חז"ל, שהיו בה שמות וניבים רבים מהלשון הארמית. משמעותו: בור בנוי לקליטת מים או אוצר למקווה טהרה, שנבנו כידוע בתוך שקעים באדמה.⁴⁰

בעברית של ימינו נתחדש השם עמק דותן, שאיננו מוכר מן המקורות המקראיים. תל דותן העתיקה ניצב בלב עמק צר המסתעף לדרום-מזרח מעמק דותן הגדול. סעיף זה סגור בגבעות משלושה עברים, ואפשר להמשילו לשקע או בור בהרי צפון השומרון. שקע או בור זה, היינו דות בלשון המקומית העתיקה, נראה כמקור השם הצירוף-הנופי שניתן ליישוב השוכן במרכזו של השקע. הנו"ן הסופית

35 פרנקל (לעיל, הערה 18), עמ' 21-22.

36 גל (לעיל, הערה 18), עמ' 27-30.

37 פרנקל (לעיל, הערה 18), עמ' 16-17.

38 ז"ב אמבר, 'תל כיסון', אחא"ח, עמ' 785.

39 ב' מזר (מייזר), 'דתין, דתן', א"מ, ב, טורים 772-773.

40 א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ב, ירושלים 1980, עמ' 913; ח"י קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, ט, ירושלים תשכ"א, עמ' 190.

היא תוספת נפוצה בשמות קדומים כגון: גבעון, גבתון, אמנון ועוד. אם כן הוראתו של השם דות/דותן היא שקע, עמק.

יוטה

היישוב המקראי יוטה מזוהה בכפר יטה שבדרום הר חברון. מקור השם מן הפועל נטה. נראה כי השם ניתן ליישוב שנוסד על מדרון נטוי מאוד או על נטייה (תפנית) של גיא שעל גדתו הוקם. הגרעין הקדום של היישוב אכן יושב במדרון ובראש גיא. יתר על כן, אפשר שהשם ניתן לו על שום צומת הדרכים החשוב הנמצא לידו, שבו התפצלו הדרכים ונטו לכיוונים שונים: האחת פנתה קדמה ונטתה לדרום-מזרח, לעבר כרמל, ערד ולצפון-מזרח הנגב; האחרת פנתה נגבה ונטתה לדרום-מערב לעבר באר-שבע ולצפון-מערב הנגב; ודרך נוספת עלתה צפונה לחברון.

איור 4: אֲזֻנֹת-תְּבוּר (ח'רבת אֶם-גִּבְל) בגובה ה'אוזניים' של הר תבור

כְּסֻלֹת-תְּבוּר, אֲזֻנֹת-תְּבוּר

היישוב כְּסֻלֹת-תְּבוּר (יהושע יט, יב) מזוהה בכפר אֶפְסָאֵל, הבנוי בגובה כ-160 מ' מעל פני הים, למרגלות רכס הרי נצרת.⁴¹ על פי משמעותו הנופית של השם, ועל פי גובהו היחסי מעל סביבתו

הקרובה (כ־50 מ'), יישוב זה אינו נמצא בעמק ל'רגלי' הר תבור, אלא קצת גבוה יותר, כלומר על כסלות ההר, על מותן ההר.

אם הסבר נופי זה נכון, נשאלת השאלה היכן נמצאת אֶזְנוֹת־תְּבוֹר (יהושע יט, לד). יישוב מקראי זה מזוהה בח'רבת אֶסְ-גִ'פִּיל (נ"צ 237/186; תל גובל, במפות החדשות),⁴² כקילומטר מצפון-מערב לקיבוץ בית-קשת. האם אתר זה בולט מספיק כדי לשמש 'אוזניים' להר תבור, שגובהו 562 מ' מעל פני הים? תל גובל, שגובהו כ־260 מ' מעל פני הים, מוקף עמקים ובולט מעל פני סביבתו. הגישה הנוחה ביותר לתל היא מצפון-מערב. מכיוון זה נצפה התל במבט אחד עם הר תבור, שכיפתו בולטת על קו האופק הדרומי. התל הקטן מתבלט על רקע ההר הכהה. מנקודה זו הקשר האסוציאטיבי ביניהם ברור. למרות הבדלי הגובה ביניהם, המרחק (4.5 ק"מ) וזווית המבט של הצופה בהם ממקמים את ראש תל גובל, באופן ציורי, מתחת לראש התבור בגובה ה'אוזניים' (איור 4). התל וסביבתו הטופוגרפית-הנופית הולמים היטב את הזיהוי, ואף נמצאה באתר קרמיקה מתקופת הברזל.⁴³

מדון

יש חוקרים שראו בשם מדון (יהושע יב, יט) שיבוש של השם המוכר יותר 'מרון', המופיע בתרגום השבעים.⁴⁴ וכפי הנראה נדרשו להשערה זו בגלל משמעותו השלילית של השם, המזכיר באופן אסוציאטיבי את הביטויים 'איש ריב ומדון', 'מדנים'.

לעיר מדון ולמלכה היה מעמד נכבד בקרב מלכי ערי הגליל שנלחמו בבני ישראל. כך עולה מן העובדה שמכל המלכים שחברו לקואליציה צפונית בניסיון לבלום את המשך מסע כיבוש ארץ כנען (יהושע יא, א-ה), נזכרו בשם רק מלכי חצור ומדון, יבין ויובב. העיר מדון זוהתה בחורבת מִדִּין שבקרני-חיטין, שטח ראש ההר הוא כ־250 דונם, כשליש משטחה של חצור, אבל כאמור מן הסיפור המקראי עולה חשיבותה בין ערי הגליל.

ניתן לגזור את השם מדון מהפועל דין/דון, שעניינו התדיינות (משפטית), והמצביע על סכסוכים בין בני אדם. אבל אפשר לגזור אותו גם מפועל דומה ולהבינו אחרת. תופעת כפל המשמעות של מספר פעלים בעברית ידועה היטב. למשל הפועל סיפר משמעו סיפור סיפור, וסיפר את שערות הראש; והפועל נעל משמעו נעל את הדלת ונעל את הנעליים. גם הפועל דין-דון יש לו כפל משמעות. משמעות אחת, המוכרת יותר, עניינה סכסוכים והתדיינות משפטית בין אדם לחברו, והמשמעות האחרת, הידועה פחות, עניינה שליטה על אחרים וקביעת הדין והחוק החלים עליהם, ובמשמעות זו נגזרים מן הפועל השמות ארון, אדנות, היינו שליטי, שלטון. מכאן הביטויים 'ארון עולם' ו'ארוני הארץ', השולטים בקרקע וביושביה.

42 קלאי (לעיל, הערה 5), עמ' 196.

43 גל (לעיל, הערה 12), עמ' 33.

44 אהרוני (לעיל, הערה 1), עמ' 181; גל (לעיל, הערה 12), עמ' 124-125; N. Na'aman, *Borders and Districts in Biblical*; 119-122. *Historiography*, Jerusalem 1986.

לפיכך השם מדון הוא שם הולם לקרני-חיטין, יישוב הנמצא במרומי הר בולט ותלול, שם המבוסס על צורתו הנופית של היישוב, על התנשאותו כמשלט על כל סביבותיו. היישוב שולט על כל הגליל התחתון המזרחי, וצופה על כל סביבותיו ב־360 מעלות. אין אדם יחיד, וכל שכן קבוצת אנשים או יחידות צבא, שייעלמו מעיני הצופים ממרומי ההר.

יש שמות יישובים נוספים ושמות אחרים המורכבים מאותיות שורש עברי ולפניו האות מ"ם, למשל: מ־רום, מ־צוק, מ־חול(ה), מ־אור ועוד. שמות עצם רבים הבנויים במתכונת זו נקבעו בעברית החדשה של ימינו, למשל: מ־טוס, מ־טול, מ־נוף, מ־סוק ועוד.

חורבת מדין, הנמצאת על הר, משמרת ללא ספק את השם העתיק, שלמרות צורתו הבלתי שגרתית השתמר תקופה רבת שנים. אהרוני ראה בשם מדין שם עתיק שנשתבש, ושנתחלפו בו האותיות, וזיהה בחורבה את אדמה שבנחלת נפתלי או את שמש־אדם הכנענית.⁴⁵ הממצאים הארכאולוגיים מן התקופה הכנענית המאוחרת ומהתקופה הישראלית שנתגלו בקרני-חיטין⁴⁶ מעידים על קדמות היישוב מדון, הנזכר ככל הנראה כבר ברשימת הערים של תחותמס השלישי (מס' 20) מן המאה החמש־עשרה לפסה"נ.⁴⁷ אך סברה אחרת קובעת את מקומה של מדון בבקעת הלבנון הדרומית או באזור דמשק, ומתעלמת מסמיכותה באותה רשימה לשרון (מס' 21), שאפשר לזהותה בשרונה הסמוכה בגליל התחתון ולא במגרשי שרון בבשן.⁴⁸

מעלה הציץ

במקום יחיד במקרא (דברי הימים ב כ, טז) נזכר מעלה הציץ – מעלה גבוה ותלול העולה בקרבת עין־גדי מבקעת ים המלח לגב הר יהודה. בתרגום השבעים נכתב שם המעלה בצורה משובשת תוך ניסיון להעתיקו באותיות יווניות: Ἀσάσ – מעלה הסאס. ובספר 'קדמוניות היהודים' כינה יוסף בן מתתיהו את המעלה בשם Ἐξοχή שמשמעותו רמה.⁴⁹

שמות חלקים שונים בגוף האדם משמשים בעברית ככינויים שאולים לצורות נוף שונות, למשל: רגליים – רגלי ההר, מרגלות ההר, בטן – בטן, כסלות – כסלות־תבור, צלע – צלע ההר, גב – גב ההר, כתף – כתף ההר, פנים – פני האדמה, אוזניים – אזנות־תבור, ראש – ראש ההר, ועוד. נראה כי יש לצרף לקבוצה זו גם את השם ציץ, מלשון ציצית, ציצת שיער, המשלים צורת נוף גבוהה ומחודדת יותר מן הראש. יש לציין כי ציץ הוא גם שם העיטור שהיה על מצנפתו של הכוהן הגדול. ראוי להזכיר כי בערבית קיים מושג טופוגרפי־נופי בעל משמעות דומה – שושה, שמשמעותו בלורית, ציצת שיער. בעברית החדשה נוספו עוד כינויים שאולים מסוג זה, כגון: ברך – ברך הליטני, המתארת תפנית חדה בנוף, אצבע – אצבע הגליל, לוע – לוע ההר.

45 י' אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז, עמ' 41, 145.

46 צ' גל, 'ח' קרני חטים', חדשות ארכיאולוגיות, נט-ס (תשל"ז), עמ' 17.

47 פ' נאמן, אנציקלופדיה לגיאוגרפיה מקראית, ב, תל־אביב תשכ"ד, עמ' 783.

48 אהרוני (לעיל הערה 1), עמ' 91, 129.

49 קדמוניות היהודים ט, א, ב, 11 (תרגום שליט, עמ' 314 ועמ' קמ, הערה 15).

איור 5: מעלה
הציץ – ראשו
המחודד של הר
ישי מעל עין-גדי

שם דומה, עמק קציץ, נזכר ביהושע יח, כא. לדעת שלמה מאנדלקרן יש לקרוא: עמק הציץ,⁵⁰ קריאה המסתייעת בנוסח תרגום השבעים B. פירוש השם עמק הציץ כעמק המלחה, בדומה לגיא מלח,⁵¹ אינו מתיישב עם אופי הרשימה, המונה מקומות יישוב, ערים, בנחלת בנימין. סבורני שעמק הציץ היה עמק פורה ומיושב, וששמו ניתן לו בהשפעת צורת נוף בולטת בקרבתו. צורות נוף אלה, גבעות מתחדרות, אינן תופעת טבע נדירה באזור יריחו (השוו מבצר קיפרוס, הניצב במוצאי נחל פרת – ואדי קלט, מדרום-מערב לתל יריחו).

50 ש' מאנדלקרן, קונקורדנציה לתנ"ך, ירושלים ותל-אביב תשל"ח, טור 1479.

51 נ' נאמן, 'מדיניותם של אחז וחזקיהו כלפי אשור בימי סרגון ובראשית ימי סנחריב', ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 13, הערה 29.

מן הבחינה הטופוגרפית-הנופית מתאים לזהות את מעלה הציץ במעלה הקרום מעין-גדי לגב ההר, מעלה שמצפון לנחל דוד, והעולה בקרבת הר ישי (נ"צ 098/186), שפסגתו המחודדת נצפית היטב מעין-גדי והולמת את השם ציץ (איור 5). אהרוני ויוסף פלדמן זיהו את מעלה הציץ מדרום לנחל דוד על הדרך לחברון,⁵² בעוד שבמקרא נאמר מפורשות שהמואבים והעמונים שמו פעמיהם לצפון-מערב, לכיוון מדבר תקוע, במטרה לתקוף את ירושלים, ולכן המתין להם יהושפט מלך יהודה עם כל צבאו בתקוע (דברי הימים ב כ). צבא האויב נחל מפלה בנחל שליד תקוע, שנראה לזהותו בנחל תקוע, היורד מזרחה. בתוואי מעין גדי לתקוע אכן נמצא שבייל עתיק, והוא מוכר למטיילי מדבר יהודה אם כולו ואם בחלקו.⁵³

52 אהרוני (לעיל, הערה 1), עמ' 47; י' פלדמן, 'מחר רדו עליהם הינם עולים במעלה הציץ – דרך תקוע עין-גדי', צ' אילן (עורך), מדבר יהודה וים המלח: קובץ מאמרים לכנס הי"ט של החברה להגנת הטבע, תל-אביב (תשל"ד), עמ' 200.

53 ד' עמית, 'דרך קדומה מהר חברון אל עין-גדי', ארץ-ישראל, כג (תשנ"ב), עמ' 345-361.